

Загальносоціологічні підвалини дослідження сфери сімейних відносин як об'єкта державного управління

Т. В. Кондратюк,
кандидат наук з державного управління,
заступник міністра,
Міністерство у справах сім'ї, молоді і спорту

Вітчизняні науковці приділяють велику увагу вивченню різноманітних аспектів сімейних відносин. Однак залишається актуальним завдання систематизації напрацьованого матеріалу під кутом зору характеристики сфери сімейних відносин як об'єкта державного управління. Саме розв'язанню цього дуже важливого для державноуправлінської науки завдання, передусім у його теоретичній частині, присвячено цю статтю.

На нашу думку, ключовим компонентом та водночас інструментом характеристики суспільства в цілому й окремих сфер суспільного життя, зокрема сфери сімейних відносин, як складників об'єкта державного управління, а також вихідним пунктом теоретико-методологічного обґрунтування механізмів державного управління повинно виступати соціальне метатеоретизування. Підвалини наукового способу його розбудови закладають, у першу чергу, фахівці в галузі загальносоціологічної теорії.

Початок спеціального дослідження відповідного кола питань знаменувала впливова праця П. Ферфея (P. Furfey), що уперше була опублікована у 1953 р. [12]. Науковець стверджував, що саме ним було введено в науковий обіг новий термін "метасоціологія" (англ. *metasociology*), і визначав її як науку, відмінну від соціології. Тобто, на його думку, предметом соціології є соціальний світ, а завданням метасоціології – постачання методологічних принципів для соціології. Також П. Ферфей звертається до метатеорії (англ. *metatheory*), яка, на його погляд, стосується логіки теорії.

Провідний спеціаліст із цього кола питань, американський соціолог Дж. Рітцер (G. Ritzer), звертається до метатеоретичної проблематики в контексті так званого мета-аналізу (англ. *meta-analysis*). Мета-аналіз можна визначити як вивчення принципів, що лежать в основі певної сукупності вже закумуляованих знань. Учений вважає за можливе згрупувати різні типи мета-аналізу в соціології під назвою метасоціології (англ. *metasociology*), яку можна визначити як вивчення структури, що лежить в основі соціології взагалі та різних її компонентів – окремих галузей, понять, методології (англ. *metamethods*) і теорій. Саме на останньому компоненті – метатеорії (англ. *metatheory*), або вивченні структури, що лежить в основі соціологічної теорії, цей автор зосереджує увагу в одному з розділів своєї ґрунтовної праці ("Contemporary sociological theory", [22]).

Дж. Рітцер критикує обстоюване П. Ферфеєм бачення метасоціології як допоміжної науки, що

постачає методологічні принципи, передбачувані соціологією. Він вважає, що П. Ферфей уподібнюється до тих метатеоретиків, які, за влучним висловом Дж. Тернера (G. Turner), ставлять віз поперед коня. На думку Дж. Рітцера, скоріше метасоціологія має брати соціологію за предмет вивчення. Причому фактом є те, що більшість метасоціологічних і метатеоретичних досліджень не є намаганням визначити наперед розвиток дисципліни, а швидше вивчає дійсні процеси в межах останньої [22, с. 385–387].

У широкому сенсі метатеоретизування може бути визначене як систематичне вивчення структури, що лежить в основі соціологічної теорії. Дж. Рітцер вказує на різницю між трьома типами метатеоретизування, а саме: метатеоретизування як прелюдія до розвитку соціологічної теорії; метатеоретизування для досягнення більш глибокого розуміння соціологічної теорії; метатеоретизування для створення об'єднуючого теоретичного напрямку [6, с. 38]. Очевидно, що метатеоретизування робить вагомий внесок у сучасний рух не лише соціологічної науки, а й соціального знання взагалі, зокрема наук з державного управління, у частині поглибленого теоретичного синтезу.

Провідний український фахівець у галузі загальносоціологічної теорії В. Тарасенко характеризує метатеоретизування як один із базових типів соціологічного теоретизування, що формується у теперішній час. На думку цього дослідника, за найбільш загальними критеріями (соціальна спрямованість, пізнавальні технології, методологічні засади, теоретичні традиції, категоріально-понятійний апарат, комплекс генералізованих знань) у сучасній соціології можна виділити такі базові способи (стилі) соціологічного теоретизування: позитивістський, функціоналістський, структуралістський, феноменологічний, модерністський, діалектико-матеріалістичний (марксистський). Кожен з них характеризується певною гносеологічною спроможністю (пізнавальним потенціалом), методологією, відповідними методиками (якщо вони розроблені), внутрішньою композиційністю, архітектонікою теорій, понятійною системою, межами генералізування та рівнями абстрагування і т. д. Ці способи соціологічного теоретизування взаємодіють між собою через дискурс, полеміку їх розробників і противників. Саме на них і стоїть уся теоретична споруда сучасної соціологічної науки, в якій, на думку В. Тарасенка, поки що переважає загальний теоретичний хаос, аніж системність і впорядкованість, хоча інтегративні процеси, тенденції до синтезу й організації набирають сили [7, с. 627–628].

З моменту зародження наукової соціології у центрі її уваги знаходиться сфера сімейних відносин. Ядро цієї сфери становлять соціальні інститути шлюбу та сім'ї. Укладенню шлюбу зазвичай передує така модель поведінки, як залицяння. Відпрацьованість цієї моделі соціальної поведінки, певна її інституціоналізація мають велике значення для неперервного відтворення зазначеної сфери. Функціонування згаданих соціальних інститутів у будь-якому суспільстві доповнюється сукупністю неінституціоналізованих, позаінституціональних елементів шлюбно-сімейних відносин. Нарешті, до складу сфери входять культурні системи споріднення, подеколи дуже складні й розгалужені.

Хочемо спочатку зупинитися на лінгвістичному аспекті проблеми. Підкреслимо той факт, що у сучасній українській мові поняття "сім'я" взагалі отожднюється з поняттям "родина". Стосовно цього не залишає сумнівів перше, вихідне значення вказаного слова, наведене у "Великому тлумачному словнику сучасної української мови": "1. Група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом; родина" [2, с. 1324]. Слово "родина" має у цьому словнику таке саме базове визначення [2, с. 1230]. Надалі будемо вживати ці два слова як повністю взаємозамінювані.

Соціально-наукова характеристика сфери сімейних відносин насамперед передбачає звернення до інституціонального підходу. До речі, підкреслимо ту обставину, що категорія соціального інституту спочатку використовувалася для позначення сукупності норм права, які регулюють соціально-правові відносини у різних сферах суспільства, причому як типовий приклад згадуються саме інститути шлюбу та сім'ї [1, с. 451].

Незважаючи на те, що розвиток інституціонального підходу у соціології почався одночасно зі становленням її як самостійної дисципліни (згадаємо хоча б концепцію Г. Спенсера) і залишався однією з центральних течій у соціологічному теоретизуванні ХХ ст., наразі єдність стосовно трактування категорії "соціальний інститут" у світовій науці відсутня. Складається враження, що збіг поглядів дослідників обмежується лише найзагальнішими моментами. Наприклад, частина науковців тлумачать соціальний інститут як систему норм (правил поведінки) при досягненні певної мети чи проведенні діяльності, що розцінюється людьми як важлива, або ж як структуровані процеси, за допомогою яких групи та індивіди намагаються реалізувати свою діяльність. Однак інші дослідники включають до цього поняття і процес, і групу. Наприклад, авторитетні фахівці П. Хортон (P. Horton) і Ч. Хант (Ch. Hunt) обмежують поняття "інститут" систематизованим набором переконань і способів дії, а для позначення ж відповідної групи використовують термін "асоціація". Підсумовуючи, ці науковці визначають інститут як організовану систему соціальних відносин, що втілює певні спільні цінності та

процедури і задовольняє певні основоположні проблеми суспільства [15, с. 198–199].

Порівнявши багато різних визначень соціального інституту, ми воліємо спиратися на те, що міститься у ґрунтовній роботі відомого американського вченого Д. Ньюмана (D. Newman) "Sociology: exploring the architecture of everyday life". Ось як цим автором подається у концентрованому вигляді тлумачення базової для нашого дослідження категорії: коли формуються стабільні комплекси статусів, ролей, груп і організацій, вони забезпечують підґрунтя для задоволення фундаментальних соціальних потреб. Ці стійкі зразки соціального життя називаються соціальними інститутами. Соціологи зазвичай представляють інститути як будівельні блоки, що організують суспільство. Вони є зразковими способами розв'язання проблем і задоволення вимог певного суспільства. Хоча може існувати конфлікт між тим, чого суспільство "потребує", і тим, як краще задовольняти відповідні потреби, однак усі суспільства повинні мати певний систематичний спосіб організації різноманітних аспектів повсякденного життя. До ключових соціальних інститутів у сучасному суспільстві належать сім'я, освіта, політика, економіка та релігія. Деякі соціологи воліють додавати до цього переліку охорону здоров'я та збройні сили [20, с. 26].

Д. Ньюман підкреслює ту важливу обставину, що великі соціальні інститути тісно пов'язані з культурою. З одного боку, деякі інститути відображають глибоко вкорінені культурні цінності. Наприклад, вільна ринкова економіка відбиває цінності досягнення, змагальності, зорієнтованості на матеріальні надбання тощо. Демократична форма правління відображає цінності свободи й участі громадян. Інші інститути – такі, як освіта, релігія та сім'я – забезпечують механізми передачі культури від покоління до покоління. У свою чергу, соціальні інститути інтенсивно підтримуються культурними нормами [20, с. 89].

Ми поділяємо теоретичну позицію, за якою обов'язковими щаблями аналізу соціального інституту виступають визначення його меж та засадових функцій, характеристика відповідної сукупності соціальних статусів, ролей і норм поведінки, первинних і вторинних груп, інституційного співтовариства (спільноти), комплексу специфічних організацій, плетива особових та організаційних мереж [8, с. 44]. Хочемо наголосити на тому, що значення такого тлумачення інституціонального підходу для розв'язання теоретичних проблем соціального знання, зокрема науки державного управління, і для вирішення практичних управлінських завдань важко переоцінити.

Відзначимо ще один важливий момент, пов'язаний з еволюцією соціологічного інституціоналізму протягом минулого століття. Ближче до його середини у структуральній теорії почав виокремлюватися "гіперхолістичний" підхід (за висловом визначеного американського соціолога Р. Мертона (R. Merton)), що йшов від класичних праць Е. Дюр-

кгейма і претендував на домінування, для проведення аналізу взаємодії між інституційним контекстом та індивідуальним агентом у спосіб, здатний сприяти зростаючому узгодженню зусиль різних соціальних дисциплін [17, с. XI]. Однією з найкращих вважається характеристика цієї ранньої версії структурального аналізу, надана А. Стінчкомбом (A. Stinchcombe), який підкреслив, що ключовим процесом, центральним для соціальної структури, є *вибір з-поміж соціально структурованих альтернатив* (Курсив наш – Т. К.). Він відрізняється від процесу вибору в економічній теорії, за яким передбачається, що альтернативам притаманна корисність певного рівня. Він відрізняється від процесу вибору в теорії пізнання, за яким вважається, що альтернативи породжують посилюючі або послаблюючі стимули. Відмінність полягає в тому, що корисність або підкріплення вибору певної альтернативи розглядаються як соціально встановлені, як частина інституційного порядку. Оскільки альтернативи соціально структуровані, поводження щодо результуючого вибору має інституційні наслідки [16, с. 12].

У межах цієї версії інституціоналізму дуже важливу для дослідження сфери сімейних відносин працю опублікував Е. Банфілд (E. Banfield), який проаналізував нездатність капіталізму працювати в Південній Італії [9]. Основна ідея його монографії “The moral basis of a backward society” полягала в тому, що певні категорії інститутів руйнують капіталістичні організації. Вони відіграють руйнівну роль через неспроможність забезпечити повноцінне надання так званих суспільних товарів (права та порядку, й особливо цивільного права, послуг міської організації, дорожнього господарства чи органів з економічного розвитку, що сприяють виробництву та заснуванню фірм). Головне спостереження Е. Банфілда таке: за умов, коли нуклеарна сім’я є настільки впливовою, що притаманні їй солідарність та інтереси домінують над відповідними властивостями інших інститутів, останні не можуть робити свою справу. Частина функцій інститутів полягає в легітимації виконання професійних і керівних обов’язків у межах фірм та економічно значущих державних операцій. Проте специфічний спосіб інституціалізації сімей призводить до широкомасштабної корупції у сферах, що потребують цілісності для створення суспільних товарів. У праці Е. Банфілда продемонстровано, що італійська мафія у певному сенсі не є інститутом, оскільки вона породжує корупцію у всіх випадках, коли справжні соціальні інститути перешкоджають досягненню нуклеарною сім’єю короткотермінових вигід, задоволенню нею поточних інтересів [9]. Стосовно сіцилійської мафії подібний аналіз пізніше здійснив Д. Гамбетта (D. Gambetta), який показав, чому її бізнес із надання гарантій щодо контрактів, укладених у середовищі з дефіцитом довіри, не утворює якісного підґрунтя для економічного розвитку [13].

Система теоретичних поглядів стосовно сфери сімейних відносин склалася вже до початку 80-х рр.

минулого століття. Охарактеризуємо її ключові компоненти, спираючись на матеріали “Енциклопедії соціології”, головним консультантом у процесі створення якої був відомий фахівець А. Франк, III (A. Frank, III). Це видання підсумувало розвиток світової соціологічної думки [10]. Шлюб у цьому джерелі визначався як соціальний інститут, що охоплює практику подружнього життя у певному суспільстві, зокрема відносини між чоловіком та дружиною, і санкціонує статус подружжя у системі прав та обов’язків, суттєвих для соціального функціонування сім’ї. Підкреслюється, що ключова соціальна функція шлюбу майже в усіх суспільствах полягає в узаконюванні батьківства, а не сексуальних стосунків. Через це культурною універсалією є засудження статевого зносин, що можуть призвести до вагітності за відсутності навіть самої можливості укласти шлюб. У традиційних суспільствах шлюб знаходився під контролем родини, рідні (до речі, у цьому контексті “сім’ю” позначено англійським словом “kin”, а не “family”), а в сучасних суспільствах він зазвичай контролюється державою [24, с. 163].

Термін “сім’я” в “Енциклопедії соціології” трактується як група людей, пов’язаних кровним спорідненням, шлюбом або всиновленням (прийманням за дочку), що утворює соціальну систему. Майже в усіх культурах функції сім’ї включають дітонародження, піклування про дітей, їхню соціалізацію, забезпечення психологічного комфорту для членів родини та умов для статевого зносин подружжя. У різних суспільствах до перелічених вище додається ще багато різноманітних соціальних функцій сім’ї [23, с. 109–110].

Відомі російські інституціональні теоретики М. Комаров та О. Яковлев зараховують інститут родини, разом з інститутом освіти, до головних соціальних інститутів, що пов’язані з реалізацією основоположних проблем суспільства [3, с. 158]. Як відомо, саме в сім’ї починається соціалізація, і саме родина відіграє в цьому процесі найпомітнішу роль. Ідеальний випадок – це сім’я, в якій батьки допомагають своїм дітям стати повноцінними й корисними членами суспільства [21].

Важливе з теоретико-методологічного погляду уточнення робить один з провідних російських фахівців із цієї проблематики М. Мацковський. Цей автор підкреслює, що в межах соціологічних досліджень родина розглядається як феномен, котрий має сутнісні риси соціального інституту і малої соціальної групи. Коли сім’я аналізується як *соціальний інститут* (Курсив наш – Т. К.), звичайно йдеться про зразки сімейної поведінки, характерні для родинних ролей (ми б воліли радше говорити про статуси), специфіку формальних і неформальних утворень і санкцій у сфері шлюбно-сімейних відносин, що притаманні для певних соціальних груп, ширше – для певного типу культури. При вивченні ж ряду інших основних проблем сім’ї (вибір шлюбного партнера, прийняття рішення про народження першої дитини й наступних дітей, мотиви та причини родинних конфліктів, виконання головних функцій

сім'ї, стосунки між батьками й дітьми тощо) вона розглядається як *мала група* (Курсив наш – Т. К.). У цьому випадку використовуються поняття, розроблені в соціальній психології для дослідження динаміки групової взаємодії: згуртованість, включеність індивіда до сімейної групи, стабільність, структура влади, рольова поведінка, рольова взаємодія, рольові очікування й т. ін. [5, с. 488].

Системи споріднення вченими США в “Енциклопедії соціології” було трактовано як культурні ідеології, що окреслюють й організують ролі у соціальних відносинах стосовно дітонародження, піклування про молодь і зв'язків між поколіннями. У деяких культурах споріднення встановлюється на біологічних засадах. В інших – індивідуальний родовід вибудовується на соціологічних засадах, а відповідні права та обов'язки базуються на належному виконанні ролей, що визначаються системою споріднення, притаманною певному суспільству [11, с. 148].

Подальший розвиток соціологічного дослідження сфери сімейних відносин зазнав сильного впливу з боку представників так званого нового інституціоналізму. Згаданий вище Р. Мертон наголошував, що сучасний соціологічний неінституціональний аналіз суттєво відрізняється від класичного інституціоналізму Е. Дюркгейма. Нині соціологічна парадигма інституціонального аналізу залучена до інтелектуального обміну, що долає традиційні кордони поміж соціальними дисциплінами. Вигоди від цього обміну можна побачити у запозиченні та застосуванні таких з'єднуючих дисципліни понять, як вибір в інституційному та організаційному контекстах, обмежена раціональність, соціальна вкоріненість і соціальні мережі, транзакційні витрати, людський та соціальний капітал, зовнішні ефекти та примусова довіра. У їх опрацюванні спостерігається значний міждисциплінарний еkleктизм. Загалом відбулися дійсно важливі зміни у цьому способі теоретизування, що почали з'єднувати співзвучні ключові ідеї суміжних соціальних наук [17, с. XII].

Слід підкреслити, що теоретичним ядром нової інституціональної парадигми в соціології є поняття “вибір за умов примусу, зовнішнього тиску”. Представники нового інституціоналізму визначають інститути як мережі взаємопов'язаних правил і норм, що керують соціальними відносинами. Відповідно, вони містять у собі формальні та неформальні соціальні обмеження, що формують систему варіантів вибору для акторів. Трактовані так інститути зменшують невизначеність у людських відносинах. Вони окреслюють межі легітимної діяльності у такий спосіб, у який правила гри окреслюють структуру, в рамках котрої гравці вільні здійснювати свої стратегічні ходи. Норми є неявними чи явними правилами очікуваної поведінки, що втілюють інтереси та преференції членів соціальної групи або співтовариства. На думку американського фахівця В. Ні (V. Nee), інститут сучасного шлюбу, наприклад, охоплює соціальні норми, що керують сексуальною поведінкою (моногамія), вихованням дітей (спільна

відповідальність), правами власності (рівність), конфліктами, розриванням шлюбу та, за умов розлучення, опікуванням дітей. Додержання неформальних норм відстежується членами сім'ї, родичами, друзями та знайомими, тимчасом як додержання формально-правових норм відстежується державою. Тією мірою, якою норми допомагають вирішувати проблему координації та колективної дії, вони надають акторам можливість отримувати вигоди від кооперації, що, у випадку шлюбу, забезпечується спільним несенням і через це – зменшенням витрат із утримання та виховання дітей [18, с. 8]. Ідея стосовно норм як форми капіталу була вперше сформульована Дж. Гомансом (G. Homans) у 1961 р. На його думку, норми робить капіталом конформність, слідування ним членів соціальної групи [14].

Провідні представники нового інституціоналізму в соціології В. Ні (V. Nee) та П. Інграм (P. Ingram) намагаються розвивати теорію соціальних норм, що розкриває зв'язок між інститутами й мережами. Ці автори доводять, що ключ для розуміння цього зв'язку знаходиться на рівні безпосередньої, міжособової соціальної взаємодії. У своїй програмній праці вчені визначають інститут як мережу взаємопов'язаних норм (формальних і неформальних), що керують соціальними відносинами [19]. Саме шляхом структурування актів соціальної взаємодії інститути продукують групову діяльність як у первинних групах на кшталт сім'ї чи робочого підрозділу, так і у великих соціальних одиницях – організаціях або навіть економіці в цілому. Мережі соціальних відносин завжди перебувають у плинні, оскільки індивіди реагують на сприйняття витрат і вигід в актах обміну й залучаються до певних соціальних зв'язків або вилучають себе з них. Продукування й моніторинг дотримання норм, стандартів очікуваної поведінки, які спираються на високий ступінь консенсусу в межах групи чи співтовариства, кореняться в подібних елементарних формах соціальної поведінки. Причому соціологічне дослідження, на думку В. Ні та П. Інграма, має концентрувати увагу головним чином на нормах, що містять у собі неформальні обмеження [19, с. 19].

Застосування сучасних методологічних напрацювань, включаючи категоріально-інструментальний апарат нового інституціоналізму, сприяє доповненню класичних теоретичних уявлень про сферу сімейних відносин. Наприклад, велика кількість розлучень і повторних шлюбів у США дозволила припустити, що, можливо, для визначення притаманної цій країні шлюбної практики більше підходить термін *послідовна моногамія* (Курсив наш – Т. К.). [4, с. 183], а не просто категорія “моногамія”.

На основі викладеного вище можна зробити такі висновки:

1. Сфера сімейних відносин як об'єкт державного управління повинна досліджуватися, насамперед, за допомогою теоретико-методологічних засобів і підходів, що розробляються соціологічною наукою. Серед них чільне місце займає інституціоналізм – так званий класичний і новий.

2. Ядро сфери сімейних відносин складають соціальні інститути шлюбу та сім'ї. Ключова суспільна функція шлюбу полягає в узаконюванні батьківства. Комплекс основних функцій сім'ї охоплює дітонародження, піклування про дітей, їхню соціалізацію, забезпечення психологічного комфорту для членів родини та умов для статевих зносин подружжя.

3. Важливим компонентом сфери сімейних відносин будь-якого суспільства є система споріднення – культурна ідеологія, що окреслює та організовує ролі у соціальних відносинах стосовно дітона-

родження, піклування про молодь і зв'язків між поколіннями. Для постійного відтворення цієї сфери велике значення має відпрацьованість такої моделі соціальної поведінки, як шлюбне залицяння.

4. Представники соціологічного нового інституціоналізму досліджують інститути сфери сімейних відносин як мережі взаємопов'язаних правил і норм, що керують соціальними відносинами й містять у собі формальні та неформальні обмеження, створюючи систему варіантів вибору для соціальних акторів.

Список використаних джерел

1. Большой энциклопедический словарь / [гл. ред. А. М. Прохоров]. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Большая Российская энциклопедия ; СПб. : Норинт, 2002. – 1456 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2007. – 1736 с.
3. Комаров М. С. Институт социальный // Российская социологическая энциклопедия / [общ. ред. Г. В. Осипова] / М. С. Комаров, А. М. Яковлев. – М. : Изд. группа НОРМА–ИНФРА-М, 1999. – С. 157–158.
4. Мационис Дж. Социология / Дж. Мационис ; [пер. с англ.]. – [9-е изд.]. – СПб. : Питер, 2004. – 752 с.
5. Мацковский М. С. Социология брака и семьи // Российская социологическая энциклопедия / [общ. ред. Г. В. Осипова] / М. С. Мацковский. – М. : Изд. группа НОРМА–ИНФРА-М, 1999. – С. 488–489.
6. Социологическая теория сегодня : [сб. статей американских и украинских теоретиков] / под ред. В. Танчера. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1994. – 144 с.
7. Соціологія : короткий енциклопедичний словник / [заг. ред. В. І. Воловича]. – К. : Український Центр духовної культури, 1998. – 736 с.
8. Чернецький Ю. Сучасний інституціоналізм як напрям соціологічного теоретизування / Ю. Чернецький / Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 2. – С. 33–45.
9. Banfield E. C. The moral basis of a backward society / Banfield E. C. – New York : Free Press, 1958. – 188 p.
10. The encyclopedia of sociology: New & updated / [sen. ad. A. W. Frank, III]. – Guilford : DPG Reference, 1981. – 317 p.
11. Fjellman S. M. Kinship systems // The encyclopedia of sociology: New & updated / [sen. ad. A. W. Frank, III] / S. M. Fjellman. – Guilford : DPG Reference, 1981. – P. 148.
12. Furfey P. H. The scope and method of sociology: A metasociological treatise / Furfey P. H. – New York : Harper and Brothers, 1953. – 556 p.
13. Gambetta D. The Sicilian Mafia: the Business of Private Protection / Gambetta D. – Harvard : Harvard University Press, 1993. – 335 p.
14. Homans G. C. Social behavior: its elementary forms / Homans G. C. – London : Routledge & Kegan Paul, 1961. – 404 p.
15. Horton P. B. Sociology / Horton P. B., Hunt C. L. – [5-th ed.]. – New York : McGraw-Hill, 1980. – 526 p.
16. The idea of social structure / ed. by L. A. Coser. – New York : Harcourt Brace Jovanovich, 1975. – 547 p.
17. Merton R. K. Foreword // New institutionalism in sociology / ed. by M. C. Brinton, V. Nee / R. K. Merton. – New York : Russell Sage Foundation, 1998. – P. XI–XIII.
18. Nee V. Sources of the new institutionalism // New institutionalism in sociology / ed. by M. C. Brinton, V. Nee / V. Nee. – New York : Russell Sage Foundation, 1998. – P. 1–16.
19. Nee V. Embeddedness and beyond: institutions, exchange and social structure // New institutionalism in sociology / ed. by M. C. Brinton, V. Nee / V. Nee, P. Ingram. – New York : Russell Sage Foundation, 1998. – P. 19–45.
20. Newman D. M. Sociology: exploring the architecture of everyday life / Newman D. M. – [4-th ed.]. – Thousand Oaks : Pine Forge Press, 2002. – 537 p.
21. Parsons T. Family, socialization and interaction process / Parsons T., Bales R. F. – Glencoe : Free Press, 1955. – 422 p.
22. Ritzer G. Contemporary sociological theory / Ritzer G. – [2-nd ed.]. – New York : McGraw-Hill, 1988. – 464 p.
23. Swenson J. V. Family // The encyclopedia of sociology: New & updated / [sen. ad. A. W. Frank, III] / J. V. Swenson. – Guilford : DPG Reference, 1981. – P. 109–110.
24. Swenson J. V. Marriage // The encyclopedia of sociology: New & updated / [sen. ad. A. W. Frank, III] / J. V. Swenson. – Guilford : DPG Reference, 1981. – P. 163.